

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Politieke wetenschap in de Gouden Eeuw

Blom, H.W.

Citation

Blom, H. W. (1978). Politieke wetenschap in de Gouden Eeuw. *Acta Politica*, 13: 1978(3), 305-330.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3451841>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3451841>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Acta Politica

tijdschrift voor politicologie

Kernredactie

drs. J. Th. J. van den Berg, drs. H. W. Blom, dr. B. J. S. Hoetjes, drs. K. Koch (secretaris), drs. O. Schmidt, prof. dr. J. K. De Vree

Redactieraad

Jhr. drs. G. van Benthem van de Bergh, prof. dr. H. R. van Gunsteren, drs. R. P. van den Helm, prof. dr. A. Hoogerwerf, drs. J. A. M. Klaver, dr. A. E. van Niekerk, dr. J. van Putten, prof. dr. G. J. Scholten, mr. dr. I. Th. M. Snellen, dr. J. J. A. Thomassen

Bijdragen

en andere mededelingen voor de redactie zende men aan de redactie-secretaris, drs. K. Koch, p.a. Volkenrechtelijk Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht, Janskerkhof 16, 3512 BM Utrecht (030 - 31 87 49); de kopij dient persklaar te worden ingezonden, in zesvoud en in machineschrift

Boeken ter recensie

en boekbesprekingen zende men aan de boekenredacteur, drs. H. W. Blom, Erasmus Universiteit H 2-16, Burgemeester Oudlaan 50, 3062 PA Rotterdam; terugzending van ongevraagde recensie-exemplaren kan niet plaatsvinden

Administratie

Voor abonnementen en advertenties richt men zich tot de uitgever, Boompers boeken- en tijdschriften-uitgeverij bv, Postbus 58, 7940 AB Meppel (05220/54306); postrekening 2756509

Acta Politica verschijnt driemaandelijks; de abonnementsprijs bedraagt f 59,50, voor instellingen f 83,50; voor studenten f 44,50 (maximaal gedurende vijf achtereenvolgende jaren).

Voor het buitenland gelden aangepaste tarieven die op aanvraag te verkrijgen zijn.

Losse nummers f 19,50

Advertentietarieven: 1/1 pagina f 300,—; 1/2 pagina f 170,—.

Indien men het abonnementsgeld gireert voor een ander gelieve men op het girostrookje duidelijk naam en adres van de abonnee te vermelden, ter vermijding van dubbele incasso

Politieke wetenschap in de Gouden Eeuw

Kritiek, geschiedenis en theorie in het Nederlandse zeventiende eeuwse politieke denken

H. W. Blom

'Voor de Nederlandse boekenlezer is de Gouden Eeuw in de eerste plaats de tijd van Rembrandt en Hals, met Vondel, Hooft en Breero als meer geëerbiedigde dan gekende figuren van het tweede plan' zo schrijft Presser (Presser (1963) 323). En voor de boekenlezende politicoloog? Zijn De Groot en Spinoza niet meer geëerd dan gekend, om van figuren van het tweede plan maar te zwijgen? Tendele past dit in het Nederlandse patroon de eigen wetenschapsgeschiedenis te verwaarlozen ten gunste van algemene wetenschapsgeschiedenis, het zou ook kunnen voortvloeien uit de geringe betekenis die hier te lande aan die eigen traditie is toegekend. Schrijft Rogier niet over een 'zekere beperktheid van de bespiegelende geest in de bewoners van deze zo vlakke landen, (wier) kracht meer (lag) in de kennis der concrete leerbaarheden?' (Rogier (1973) 170).

Al bij vluchtige beschouwing blijkt dat het Holland van de Gouden Eeuw op het gebied van kunst en letteren, filologie (Lipsius, Barlaeus, Vossius) en natuurwetenschappen (Snellius, Huygens) veel oorspronkelijks heeft voortgebracht. De Republiek nam een belangrijke positie in de internationale geleerdengemeenschap in, was centrum voor de uitwisseling van ideeën (Amsterdam, Leiden), voedingsbodem voor nieuwe, vruchtbare ontwikkelingen. Dat gold ook de politieke wetenschap. Voor De Groot en Lipsius is dat onmiskenbaar, Leiden trok mede voor de politieke wetenschap vele buitenlandse studenten (waaronder Conring), Spinoza correspondeerde met de secretaris van de Royal Society, men vertaalde en werd vertaald.

De historicus Kossmann was een van de eersten die, vanuit historisch oogpunt, een poging heeft gedaan een meer systematische studie van het Nederlandse politieke denken in die periode te schrijven. Zijn doel was 'na te gaan hoe de Nederlanders de al gevestigde staat van de zeventiende eeuw verklaarden' (Kossmann (1960) 5). Kossmann heeft in dit opzicht pionierswerk verricht. Men kan de recente studies van Wansink (1975) en Veen (1976) als voortzetting ervan zien. De analyse van de wetenschappelijke en politicologische gaardheid van dat politieke denken neemt in deze studies echter een zeer geringe plaats in. Dat vormt het onderwerp van dit essay.

Politieke opvattingen zijn er in schier onuitputtelijke verscheidenheid. In omstandigheden verschillend naar tijd, plaats, sociale positie en dergelijke, merken mensen andere dingen op, systematiseren ze verschijnselen op een andere manier. Desalniettemin menen politicologen dat een bepaald conglomeraat van constatering en gevolgtrekkingen genoeg samenhang vertoont om met het epiteton 'politiek denken' gesierd te worden. Ze schrijven het bestaan van zo'n conglomeraat toe aan kenmerken van de werkelijkheid ('politiek systeem'), of aan kenmerken van het denken (een 'kenmatige' oriëntatie op medemens en samenleving), of aan kenmerken van de interacties tussen werkelijkheid en denken (zingeving, ideologie). Deze onderscheiden kenmerken zijn niet te *scheiden* en pogingen dat wel te doen, door middel van respectievelijk een politieke ontologie (bijv. Marx), politiek idealisme (bijv. Hegel, Adorno) of politieke ideologiekritiek (bijv. Habermas), blijken ontoereikend. Relevante beschouwingen over 'politiek denken' zijn telkens weer het resultaat van een combinatie van deze benaderingen en verschaffen een karakterisering van politiek denken door deze kenmerken op enigerlei wijze te combineren. Hierin komt het 'piece-meal' karakter van ook het analyseren van politiek denken tot uitdrukking, alsmede een zekere context-gebondenheid.

In dit essay fungeert de hedendaagse, empirisch-theoretische politicologie als context en ligt — zij het impliciet — de nadruk op de verwantschap tussen het zeventiende-eeuwse en twintigste-eeuwse politieke denken. Bij wijze van indeling kan men tegenwoordig een drietal stromingen onderscheiden: een *mathematische* of *analytische*, een *historisch-institutionele* en een *kritische* stroming. Er bestaan uiteraard allerlei mengvormen zoals bepaalde vormen van empirisch onderzoek waarin de analytische en historisch-institutionele benadering samengaan, terwijl vermoedelijk alle politicologiebeoefening kritische implicaties heeft, zoniet kritisch is. Als eerste indeling kan men deze driedeling eveneens met betrekking tot de hier onderzochte periode hanteren. Spinoza staat dan model voor de mathematisch-analytische benadering, de historisch-institutionele benadering is kenmerkend voor de door Lipsius geïnspireerde neo-Stoïcijnse politieke wetenschap (de 'academische traditie'), kritische elementen vinden we in het werk van de la Court en Huber. Deze driedeling is overigens geenszins als stigmatisering bedoeld, ze vormt eerder een werkhypothese. Aansluitend bij de opvatting, dat zich in de zeventiende eeuw de overgang voltrok van traditioneel naar verlicht denken, waarbij een complex geheel aan traditionele, christelijk-Aristotelische opvattingen geleidelijk plaats maakte voor sterk rationalistische, individualistisch getinte beschouwingen, wordt eerst de hiermee aangeduide tegenstelling in het politieke denken geschetst: de opvattingen van de nieuwlichter de la Court worden tegenover de denkbeelden van de academische traditie gesteld, zoals zij belichaamd werd in de personen van Lipsius, Boxhornius en Burgersdijk. Daarop voortbou-

wend zal de politieke theorie van Spinoza worden geprofileerd als voorbeeld van een theoretiserende benadering. Tenslotte zal het aan Huber toegeschreven verlichtingsdenken aan de orde komen.

Burgerlijke kritiek

In de periode van politieke conflicten die in de zeventiende eeuw plaatsvonden tussen Stadhouders en Staten van Holland, is door lieden behorend tot de zogenaamde Loevestijnse Factie onder de leuze van de 'Ware Vrijheid' een aantal denkbeelden ontwikkeld die de jonge Republiek een ideologische rechtvaardiging gaven. Dit stelsel, de ideologie van de Staten-partij, is door niemand beter verwoord, gesystematiseerd en daarbij ook ontwikkeld tot meer dan een ideologie, dan door de gebroeders de la Court.¹ Zonen van een Leids laken-industrieel, die zich door handel in en verwerking van zijde en wol ontworsteld had aan de ambachtelijke traditie, waren zij bij uitstek in staat de handelsrepubliek te analyseren. In het door Pieter de la Court in 1662 uitgegeven *Interest van Holland* (in 1669 in uitgewerkte versie verschenen als *Aanwysing der heilsame politieke Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland*) wordt omstandig de belangengemeenschap van overheid en koopmansstand beargumenteerd. Zo schrijft de la Court:

Aller landen waarhaftig *Interest* bestaat in het welvaren der Regeerderen en Onderdaanen gesaamentlik (dat wil zeggen in) eene soo groote natuurlyke Vryheid ter bewaringe van haare respective ziel ende ligchaam, ende ter vermeerderinge van hunne goederen, als eenigzins doenelik is. (...) want alle Politiken bekennen in het generaal, dat de hoogste volmaaktheid der Politie ende menschelike societeit bestaat in dit eenige point, namentlik: *dat den Onderdaanen werden gelaaten soo groote naturelike vrijheid als eenigzins doenelik is.* (de la Court 1669) 2, 518, 22; cursief origineel).

Voor de goede verstaander — en Th. van Tijn maakt het in elk geval verstaanbaar — ligt hierin een 'politieke, sociale en economische oratio pro domo' besloten, bedoeld om de regenten te bewegen tot een minder restrictief beleid ten aanzien van de zich in handel en nijverheid voltrekkende concentratieverschijnselen. (van Tijn (1956) 304).

Het zou evenwel te ver gaan hiermee de zaak als afgedaan te beschouwen. Daarvoor is zowel de la Court's kritiek op ook de aan de koopmansstand gelieerde Statenpartij te duidelijk, alsook zijn aanpak te wetenschappelijk. Tijdens zijn korte studie aan de Leidse universiteit kwam Johan in aanraking met het Cartesianisme, waardoor zijn afkeer van traditie niet onverklaarbaar is. De grondslag van zijn politieke denken is te vinden in Hobbes' *De Cive* waarvan het hedonistisch-individualisme en de stelling van de ongedeelde soeve-

reiniteit ontleend zijn. Voor de la Court is de mens egoïst, zijn gedrag afstemmend op zelfbehoud. Hij meent dat 'alle menschen *eerst sig zelven*, en daerna anderen behoorden te beminnen' (de la Court (1911) 13) en vervolgt 'maer omdat wij geen Engelen(...) zijn, en kunnen wy alle het gewenschte Goed omtrent andere menschen niet doen', om vervolgens te concluderen tot het recht van noodweer, het recht het eigenbelang ook tegen anderen te verdedigen:

Het is waerlijck seer duister, hoe veel een ijder tot sijne eigene conservatie moet, en niet seer klaer, hoeveel een ijder ten dien einde magh doen. (...) Maer ten sij men God, en alle naturelijcke wetten lochenen wil, is kennelijck en buiten twijfel, dat men sijn eigen familie, wijf en kinderen niet abandonneeren magh, maer conserveren moet, al soude daer uijt de ruine van een andere, en meer familien ontstaen. (ibid, 14, 15)

Bij gebrek aan een bevredigende sociale ethiek zou men haast zeggen, kiest de la Court voor het hedonisme. In eenzelfde mengeling van feitelijke en ethische overwegingen die ook Hobbes eigen was, wordt als 's mensen drijfveer het streven naar zelfbehoud aangewezen en het individualisme als methodologisch uitgangspunt genomen. Natuurlijk dreigt in deze conceptie de oorlog van allen tegen allen en is er een overheid nodig ter harmonisering van belangen. De overheid is echter geen doel op zichzelf, ze is er in het belang der burgers. Het interest is gelegen in het welvaren van overheid en burgers tesa-men. Hoe heeft de la Court op deze uitgangspunten zijn staatsleer gebouwd?

In de *Consideratien en Exempelen van Staat*, de latere Politieke Weegschaal, zet de la Court uiteen dat mensen onderworpen zijn aan passies, die hen drijven 'om haar eigen zelven te bewaren, met het najagen van eenig tegenwoordich goet, ofte met het ontgaan van eenig tegenwoordich quaad' (p. 5). Hij verklaart deze passies op originele wijze uit de bijslaap, die veroorzaakt 'in het bloed der vruchtbare vrouwen zoo grote ontsteltenisse, en ongemakken in haar ingewanden, dat zij daardoor meer droefheid, vreeze, schrik, gramschap en andere vreemde lusten onderworpen zijn'. Deze passies gaan via het bloed over op het ongeboren kind, dat bij geboorte 'allesints de Passien en Driften zijns bloeds onderworpen is'.

Het is evenwel zo dat passies 'door goede Onderrichting, Ervarentheyd, en Redenkaveling werden gematigd, aan welken, en niet de Passien, ons leeren kunnen metter tijd, het tegenwoordige goed ofte quaad, wel met het toekomstige te overwegen, en een klein goed te verzuimen, om een groter daar na te verkrygen; of wel een klein quaad gewillig te dragen, om een groter te ontgaan' (ibid).

De la Court stelt echter niet zoveel vertrouwen in de mogelijkheden van opvoeding, want hij baseert de noodzaak van de staat ('Politie') op de passies: 'gemelde Passien alhier, door eenige Politike macht en lichamelike Straffen,

moeten worden ingetoomd' (p. 7) omdat anders een 'oorlog van alle menschen tegen alle menschen' (ibid) zou ontstaan. Dat is overigens in overeenstemming met zijn mening dat 'men in de Politie zich niet moet fonderen op de deugd, maar wel op de boosheid der menschen' (p. 75).

In de navolgende hoofdstukken blijkt evenwel een connotatie een rol te spelen, die in de hierboven gegeven omschrijvingen van passie en rede afwezig is: hij associeert daar passie met eigenbelang en rede met algemeen belang.

Aangezien nu het algemeen belang van de rede afhankelijk is, maar de politieke analyse uit moet gaan van de 'boosheid' der mensen, is een rechtstreeks beroep op de rede, een opvoeding tot burgerzin, uitgesloten, en moet de rede via de omweg der passies tot gelding worden gebracht. Daarom ook: het is 'seer klaar, dat de Passien gemeenlik veel sterker zijnde als de Reden, in alle gevallen *daar eigen tegen gemeen strijd, het eigen sullen boven en het gemeen te rugge doen drijven*, als mede dat het gemeen niet strijdende tegen het eigen, altijd door de Regeerders sal worden gezocht, omdat, soo doende, eigen daar door alleen werd verkregen'. En derhalve geldt, dat 'de beste Regering is, daar het wel- en qualikvaren der Regeerders geschakeld is aan het wel- en qualikvaren der Onderdanen' (p. 8-9; cursief origineel)

Persoonlijk en maatschappelijk welvaren is gediend met een rationele transformatie der passies. Op het individuele vlak gaat het om het beter leren afwegen van meer gedragsalternatieven, op grond van 'ervarentheyd' en 'redenkaveling'; op maatschappelijk vlak gaat het om de politiek-maatschappelijke organisatie der passies, door middel van 'checks and balances', en het in dienst van het algemeen belang stellen der diverse eigenbelangen.

Onder meer in de inleiding van de *Politike Discoursen* zegt de la Court dat de politieke literatuur van zijn tijd suggereert dat men zijn kennis over de politiek slechts bij de klassieke auteurs kan vinden. Hij vindt dat onjuist en verwijst daarvoor naar de Hollandse politieke praktijk. Net als de Venetiaanse republiek is het een voorbeeld van hoe een staat kan functioneren. Het is bovendien niet zo maar een staat: in Holland vigeert de 'waaragtige, oude, beroemde Batavische Vryheid'. Deze vrijheid, de 'ware vrijheid', stond in het vaandel der staatsgezinden, de groep republikeinen rond Johan de Witt, bekend als Loevesteinse Factie, zo genoemd omdat de vader van De Witt, samen met De Groot en andere geestverwanten, op Loevestein gevangen was gezet.

Wat verstaat de la Court onder vrijheid? In de inleidende passages op de delen van de *Consideratien* handelend over aristocratie en democratie, omschrijft hij vrijheid als volgt: 'alzoo niemand aldaar verbonden is te leven na den zin van een mensch, daar zeer wel op te letten staat, maar naar de zin van de Ordre en Wet, aan welke alle ingezetenen van dien staat, gelijk als aan de Reden, eenparighlik onderworpen zijn' (p. 190). Vrijheid is, zo lijkt de la

Court te zeggen, de door orde en wetten geschapen mogelijkheid het door de rede gevonden, welbegrepen eigenbelang na te streven, immers zonder vrees voor arbitrair ingrijpen van een boven de wetten staand monarch. Vrijheid is calculeerbaarheid. Deze gedachte is een belangrijke, niet altijd duidelijk onderkende schakel in de ontwikkeling van het vrijheidsbegrip waarin m.n. Spinoza en Rousseau een belangrijke rol speelden. Spinoza heeft deze calculeerbaarheid van het maatschappelijk verloop teruggevoerd op het individuele 'sui juris' (zie hieronder), Rousseau verbindt haar weer aan de 'forme d'association' (Rousseau (1960), Ch. VI).

Is de staat er om de passies te beheersen, ook de passies die zich in het politieke proces uiten, moeten beheerst worden. Wie of wat beheerst de beheersers? Hoe wordt corruptie (verval) van het stelsel (Regiment, of Regeeringe) voorkomen?

Een groot deel van de *Consideratien* wordt aan deze vragen gewijd. Voor monarchie, aristocratie en populaire regering worden de voor- en nadelen met het oog op instabiliteit uiteen gezet. Deze worden gepresenteerd in de vorm van indrukwekkende waslijsten, maar maken geen erg systematische indruk. Het is alsof het de la Court niet goed mogelijk was, de stabiliteitsvoorwaarden aan te geven van iets waarvan hij eigenlijk geen duidelijk theoretisch beeld had. Zo noemt hij in het voordeel van de democratie, dat aangezien allen beslissen er wel nooit hoge belastingen zullen worden geheven (dat had hij mis), en er daarom ook naar vrede gestreefd zou worden (idem), anderzijds wijst hij op de effecten die ter beheersing van passies uitgaan van specifieke regiënnormen, zoals de beperkte zittingsduur van magistraten in een aristocratie die de eigen bevoordeling door het gevaar van veroordeling achteraf hachelijk doet zijn. Daarnaast wijst hij erop dat monarchen hun kinderen bij voorkeur een slechte opvoeding laten genieten om zo een potentiële rivaal te voorkomen, terwijl in een republiek de magistraten hun kinderen juist wel een goede opvoeding bezorgen als mogelijke opstap naar een ambt. Hij heeft oog voor omkoperij, pressiegroepen ('partizanen'), zoals afhankelijken, 't grauw en de gilden, maar ook voor versturende effecten op voortvarende besluitvorming. Het is duidelijk: voor de la Court zijn politiek en samenleving sterk verweven, al is het alleen maar omdat voor hem het politiek systeem, anders dan als middel om tot 'Ordre en Wetten' te geraken, nog onvoldoende geprofileerd is. Het maakt er zijn opmerkingen niet minder scherpzinnig om, bovendien stond hij hierin niet alleen: de zeventiende eeuw is een eeuw van aanzetten, of deze nu betreffen het passie-rede thema, de burgerlijke vrijheid, of het (al dan niet democratisch) absolutisme.

De la Court's acute inzicht in maatschappelijke mechanismen, zoals ook omstandig gedemonstreerd in 't *Welvaren der Stad Leiden* (manuscript 1659, in druk verschenen 1845 (ten dele), 1911 (volledig)), is nog het best te vergelij-

ken met dat van de Engelse vrijhandelspanflettisten: interest, welvaren werden aan weerszijden van het Kanaal als materiële welvaart, als nationaal product en de daartoe strekkende middelen (kapitaal), opgevat, voorwaarden en belemmerende factoren op vergelijkbare wijze geanalyseerd. De betekenis van deze Engelse auteurs voor het politieke denken heb ik elders besproken (Blom (1976)), de la Court heeft in deze politiek-economische onderwerpen eerder een toepassingsgebied voor zijn politiek-maatschappelijke inzichten gevonden. In een fraaie analyse in Cap. 16 van 't *Welvaren* betoogt de la Court — onder verwijzing naar het spreekwoord 'Slaept en eet na u eigen, maer kleed u na eens anders sin' — dat de mode ('eens anders sin') voor de lakenindustrie van groot belang is. Het gaat niet om een of andere inherente kwaliteit der geproduceerde waar (zoals de Gilden met hun gedetailleerde regels voorschreven), maar om de afstemming op de vraag, dat wil zeggen dat welvaart het resultaat is van een interdependent systeem van handelende mensen, niet louter van de voortbrenging van kwaliteitsproducten. En wie zouden er beter inzicht hebben in de binnen- en buitenlandse vraag dan de handelaren? Voor de la Court althans 'is eindelijk seer klaer, dat de kooplieden oneindelijk betere kennis (hebben) van de veranderlijkheid, die in het vertieren der waren ontstaet, boven de Drapiers en konstenaers' (p. 43). De kooplui ('de eindelijk slijters ende koopers') zijn het gepersonifieerde interest, zij vormen de kern van het marktmechanisme. De kooplieden kunnen de ambachtslieden ook helpen de concurrentie voor te blijven door hen 'de veranderlijkheid des werelds tijdelijk te kunnen doen involgen, eer het selve op andere plaatsen wierde gedaen'. Maar uiteindelijk moet eenieder, producent en consument, zelf beslissen: 'die de pap selvs eeten moet, kookt en koeld se best', 'daar een ijder zich selven soeckt, vind men sich best, en gaat niemand verloren. Dit is de naturelijkke vrijheid, die de Regeerders noit hunne onderdanen behoorden te ontnemen' (44).

Een aanzet tot de nachtwakerstaat-gedachte is hiermee gegeven. In de la Court's geschriften volgt die conclusie echter niet. Kennelijk geldt zijn vertrouwen in de redelijkheid van een ieders oordeel wel de economie en het proces van georganiseerde concurrentie, maar niet het wijdere maatschappelijke verkeer, waar de overheid ter intoming der passies onmisbaar is. Hij sluit zich in zijn staatstheorie dan ook aan bij de gangbare onderverdeling in drie vormen, waarvan hij in de *Consideratien* de voor- en nadelen heeft onderzocht. Ondanks de mededeling dat 'de Populaire Regeering de naturelijkste, redelijkste, vreedzaamste, en voordeligste voor de ingezetenen is' (p. 292) lijkt het niet te ontkennen dat de la Court, net als Harrington (Harrington (1977) 834 e.v.), en evenals Spinoza in zijn voetspoor, op grond van de door hem geconstateerde interdependentie van regeringsvorm en maatschappelijke structuur, geen al te voluntaristische illusies koesterde. Ook al is de democratie de rege-

ringsvorm waarbij ieders particulier interest het best tot zijn recht kan komen, dan wil dat nog niet zeggen dat dit onder alle omstandigheden ook zal gebeuren. Pieter heeft dit in een van zijn amendementen op de *Consideratien* duidelijk gemaakt door te stellen dat in de Republiek de aristocratie toch het meest aangewezen is (de la Court (1662-a) 643). Het kan ons dan ook niet meer verbazen (ook al ziet van Tijn er een begrenzing in van de la Court's 'principiële radicalisme' (van Tijn (1956) 328-329)) dat hij eindigt met het volgende, quietistische rijm:

*Hebt Ghij een Heer, soo voegh u na sijn wet
Sijn weinigen aen 't hooghste roer geset
Of geld de Borgerstem? Smael niet. Danck God
Die u daer levens gav, of vrijheids Lot
('t Welvaren, 171)*

De academische traditie

Wanneer de la Court schrijft: 'Dit zijn die Virtutes Heroicae, deugden der Helden, daar men op de akademien zoo veel ende met zoo weinig kennisse van spreekt', (geciteerd bij van Rees (1851) 169) doet hij in meerdere opzichten een snierende uitval naar de academische politica, die hij zag als een vorm van boekenwijsheid losstaand van het praktische politieke handwerk.

Dit snieren van de la Court, slechts korte tijd student in Leiden, en bovenal Cartesiaan, is vanuit zijn standpunt begrijpelijk. Maar had hij gelijk? Was het waar dat de 'Politijcken' er een werkelijkheidsvreemde leer op na hielden?

Door Wansink is overtuigend aangetoond dat de academische politieke filosofie — in het bijzonder die in Leiden — in het begin van de Gouden Eeuw een universitaire, internationaal georiënteerde, maar daardoor niet altijd evenzeer op de Nederlandse situatie toegespitste bezigheid was.

Wansink heeft in zijn dissertatie een zeer uitputtende beschrijving gegeven van deze Leids universitaire uitingen van politiek denken. De methode die Wansink hierbij volgt is vooral institutioneel-beschrijvend: hij schetst de organisatie van het universitaire onderwijs en behandelt de politieke literatuur. De universiteit kende 4 faculteiten: de theologische, medische en juridische als de voornaamste en de artistieke (later: letteren en wijsbegeerte) als propedeutische faculteit. In deze artistieke faculteit vond het onderwijs in de politiek plaats in de vorm van hoorcolleges en disputaties, openbare verdedigingen van stellingen. De schriftelijke neerslag van deze disputaties mét de geschriften der hoogleraren vormden het bronnenmateriaal waaruit Wansink heeft geput.

Hij baseert er de stelling op dat het politieke denken in de onderzochte periode vooral historisch-filologisch opgezet was, tot het in de tweede helft van de

17e eeuw onder invloed van het Cartesianisme en Hobbesianisme werd omgesmeed tot een 'philosophia novantiqua' — een volgens Kossmann vruchtbare samenvatting van nieuwe en oude ideeën (Kossmann (1960) 86).

De historisch-filologische (de 'Nederlandse') beweging

Voor een goed begrip van het 17e-eeuwse politieke denken in Europa is kennis van de historisch-filologische methode, die in de tweede helft van de 16e eeuw tot volle bloei kwam en vaak als neo-Stoa wordt aangeduid, van groot belang. Het is deze stroming die aan de Vorstenspiegelliteratuur uit de Renaissance een nieuwe, wetenschappelijke dimensie verschafte en de basis legde voor enerzijds het ten onrechte vaak verwaarloosde 17e-eeuwse politiek Aristotelisme, anderzijds de wetenschappelijke geschiedschrijving zoals die in de 18e eeuw tot ontplooiing kwam. Over het Aristotelisme komen we nog te spreken. Om haar geschiedwetenschappelijke dimensie kan men de neo-Stoa wel betitelen als proto-historisme.

Veronachtzaming van het complex aan ideeën dat de neo-Stoa kenmerkte, heeft er toe geleid dat ten onrechte de 17e eeuw te eenzijdig als de eeuw van het natuurrecht (Hobbes, Pufendorf, Locke) is beschouwd (Zo bijv. Medick (1973), kritiek hierop bij Pocock (1975)), met als gevolg dat niet alleen de als autonoom gepostuleerde ontwikkeling van het natuurrecht ideeën-historisch slecht te verdedigen valt, maar ook andere, niet-natuurrechtelijke politieke denkers als Fremdkörper buiten de traditie vallen (Harrington in Engeland, Conring, Achenwall en Schlösser in Duitsland, evenals Hollandse politieke filosofen als Boxhornius en Burgersdijk).

Het is Wansink's grote verdienste dat hij — in navolging van Oestreich — deze eenzijdigheid heeft weten te doorbreken door voor Leiden de overheersende betekenis van de neo-Stoa duidelijk te maken.

Vat men de neo-Stoa in enkele kernbegrippen samen:

(1) *ethische opvattingen* — ontleend m.n. aan Cicero en Seneca — waarbij de zedelijkheid gelokaliseerd is in constantia (standvastigheid, volharding) en temperentia (gematigdheid), deze worden verder ontwikkeld in het begrip penpaar virtus (deugd) en prudentia (inzicht in de keuze van hetgeen men in het openbaar of persoonlijk moet doen of laten); (2) daaraan gerelateerde *politieke inzichten* — gebaseerd op Tacitus en beïnvloed door Machiavelli² — waarbij virtus en prudentia worden uitgewerkt met betrekking tot het gedrag van de soevereine vorst, vooral in samenhang met het eveneens Machiavellistische begrip necessitas (onvermijdelijkheid), waarmee (zij het veelal impliciet) de 'ragione di stato' of Staatsinterest een belangrijk thema van dit politiek stelsel wordt; (3) een *methoden-leer* die de 'imitatio' of navolging hoog schat, zowel voor de theorie ('de Ouden leren'; niet alleen de Bijbel verschaft

inzicht, ook de Klassieken hebben belangrijke dingen te zeggen), als voor de praktijk (*historia magistra vitae* — we kunnen van het verleden leren aangezien de menselijke natuur invariant is). Een uitwerking van deze imitatio wordt gegeven in de methode van de loci of 'topoi', de vindplaatsen waarin m.n. 'loci a simile' en 'loci a comparatione', gelijkheid en vergelijking van groot belang zijn; (4) een *praktische oriëntatie* — als uitwerking van Aristoteles' kwalificatie van politiek als praktische filosofie — waarbij 'utilitas' of nut als toetssteen voor politieke kennis wordt beschouwd.

Als achtergrond voor dit stelsel van opvattingen moet men onmiskenbaar de herleefde belangstelling voor de Klassieken beschouwen, zoals die tot uiting kwam in zeer bekwame tekst-kritische uitgaven en vertalingen van met name het werk van Aristoteles en Tacitus, waarbij nieuwe edities van Aristoteles' werk uiteraard een filologische zuivering inhielden ten opzichte van de middeleeuwse uitgaven, bij de uitgaven van Tacitus de historische analyse het belangrijkste was. (Zie verder Etter (1966), Gay (1966), Oestreich (1969)).

De man die op dit gebied zijn sporen verdiende en lange tijd in geheel Europa als lichtend voorbeeld en autoriteit werd beschouwd, was de Zuidnederlander Justus Lipsius (1547-1606), van 1579 tot 1591 hoogleraar te Leiden. Lipsius' politieke opvattingen zijn te vinden in zijn *Politiorum libri sex* (1589). Dit werk dat grotendeels uit citaten van klassieke auteurs is samengesteld, is voor alles een geleerdenwerk, en daarmee verschilt het hemelsbreed van de geschriften van de la Court 50 jaar later. Dit filologische karakter blijft doorwerken bij Lipsius' navolgers, niet alleen wat de stijl van politiek denken aangaat, maar ook naar de inhoud.

Voor Lipsius is — uiteraard — naar het woord van Cicero, het welzijn van het volk het hoogste gebod, *salus populi suprema lex* (Cicero (1928) 467).

Dat betekent dat hij een maatstaf hanteert om het gedrag van de overheid te beoordelen. Dat dit een ethische stellingname is, zoals Wansink stelt, en dat daarin het verschil met Machiavelli's realisme is gelegen, lijkt evenwel een onjuiste conclusie. Blijkt de juistheid van deze richtlijn immers niet uit de geschiedenis? Met andere woorden, zou men Lipsius een ethische stellingname willen aanwrijven, betreft het dan niet, evenals bij Machiavelli, een naturalistische ethiek? (Oestreich (1969) 45). Een afdoende antwoord op deze vragen, ook al zijn ze retorisch gesteld, lijkt me niet mogelijk. Daarvoor is Lipsius' *Politica* te weinig systematisch opgezet en gekenmerkt door een ad-hoc karakter dat we ook in de vorstenspiegelliteratuur aantreffen. Aan de hand van Oestreich kunnen we dit werk als volgt samenvatten (Zie ook Siedschlag (1978). Boek I behandelt een aantal basisbegrippen: het 'vita civilis' als 'het leven in een gemeenschap tot wederzijds voordeel', 'prudentia', de kundigheid, het goede oordeel, en 'virtus', de deugdzaamheid. In Boek II bespreekt Lipsius de samenleving, geeft aan dat hij zich beperkt tot de politieke orde

(imperium) en 'commercium' buiten beschouwing laat. Hij meent dat alleen een monarchale staatsvorm vrede en eendracht kan garanderen. Het doel van de staat is: 'het algemene welzijn, dat is niets anders dan het belang, de veiligheid en het welzijn van de onderdanen'. De koning staat bij het uitoefenen van zijn taak niet boven de wet, hij moet het voorbeeld geven, dient rechtvaardig te zijn en clementie te betrachten. Voorts wordt de Stoïcijnse deugdenleer op de vorst losgelaten. Boek III betreft de overheidsdienaren en hun relatie tot de vorst. Boek IV is het omvangrijkst, het behandelt de politieke praktijk. Prudentia wordt er onderscheiden in prudentia militaris, krijgskunde, en prudentia togata, bestuurlijke kundigheid. Deze laatste prudentie moet de vorst aanwenden om de stabiliteit van de staat te handhaven. Hij dient zich daarbij te baseren op zijn macht ('vis'), behoort deze evenwel niet als naakt geweld aan te wenden, maar door deugdzaamheid te temperen ('vis temperata'). De vorst ontleent zijn gezag aan de vorm van de staatsinrichting, aan zijn macht, en aan zijn persoonlijk optreden. De hem ter beschikking staande machtsmiddelen zijn geld, wapens, beraadslagingen, bondgenootschappen en geluk. Hij dient gevaar te duchten van laster en haat en behoort derhalve belasting, rechtspraak en censuur (toezicht op de moraliteit) gematigd en rechtvaardig te hanteren. Onder de term 'prudentia mixta' bespreekt hij het machiavellisme: in hoeverre mag een vorst bedrog plegen. Daarbij roept hij het 'nood breekt wet' aan, acht bedrog in dienst van het staatsdoel gerechtvaardigd zolang het niet vervalt tot trouweloosheid of onrechtvaardigheid. Boek V behandelt als 'prudentia militaris' de praktijk van het krijgswerk. Tekenend voor de zorgvuldigheid waarmee Lipsius zijn Romeinse auteurs heeft weergegeven, is het feit dat prins Maurits zijn militaire kennis vooral aan dit boek heeft kunnen ontleen. De *Politica* wordt besloten met het zesde boek, over burgeroorlog.

De gedachten in dit boek ontwikkeld, zijn niet nieuw. Francine de Nave heeft laten zien dat men Lipsius' opvattingen kan terugvinden bij Thomas van Aquino, Machiavelli en Bodin. Men kan uiteraard verder teruggaan, tot de Romeinse en Griekse politieke filosofen. Volgens de Nave is Lipsius' originaliteit dan ook 'slechts' gelegen in de voortreffelijke wijze waarop hij bestaande inzichten heeft weten samen te vatten en een leerboek wist te schrijven dat tot in de achttiende eeuw is gebruikt. We moeten daarom ook voorzichtig zijn bij de beoordeling van uitspraken in Lipsius' werk die ons als belangrijke politologische inzichten in de oren klinken. Zo vertonen zijn opmerkingen over de vormen van gezag een opmerkelijke overeenkomst met bijvoorbeeld passages van Easton, een fundamenteel verschil is evenwel dat deze bij Easton, anders dan bij Lipsius, deel uit maken van een theoretisch geheel.

Van groter betekenis is de vraag naar de mogelijkheden van wetenschappelijke uitwerking die in Lipsius' opvattingen besloten liggen. Zo wetenschap

gekenmerkt wordt door discussie en verbetering, c.q. vooruitgang, zal dat ook hier aanwijsbaar moeten zijn. De wetenschappelijke vruchtbaarheid van Lipsius' politieke denken wordt gesuggereerd door het feit dat Oestreich Lipsius identificeert met de 'nederlandse beweging' en Wansink hem een centrale plaats geeft in zijn boek.

Men zou dan ook verwachten dat beide historici pogingen in het werk stellen om de wetenschappelijke vruchtbaarheid van Lipsius' gedachten in het werk van latere politieke denkers aan te tonen. Dat is echter niet het geval. Zij beargumenteren het belang van Lipsius door te wijzen op de (bijna slaafse) navolging (het Stoïcijnse 'imitatio!'). Dit lijkt een onderschatting. Weliswaar bevat de historisch-filologische methode een l'art-pour-l'art element, tot uitdrukking komend in politieke geschriften in dichtvorm (Cunaeus) en verheerlijking van de Romeinse Oudheid (Heinsius), maar ook is ze de uitdrukking van een kritisch-historische instelling, *een empirisme op zoek naar een theorie*. Seiffert heeft onlangs in zijn *Cognitio historica* de ontwikkeling van de term geschiedenis als aanduiding van 'empirie' in de vroeg-moderne periode beschreven. De Stoa-gedachte van geschiedenis als vitae magistra, als directe bron voor levenswijsheid, neemt hij als uitgangspunt, maar signaleert — in het bijzonder in de zeventiende eeuw — een toenemende theoretisering: de historische werkelijkheid behoeft een interpretatie-kader, een theoretisch perspectief alvorens als bron voor kennis te kunnen functioneren (Seiffert (1976)). Men zou nu kunnen stellen dat deze algemene tendens zich ook in de 'nederlandse beweging' voltrokken heeft. (Waterbolk (1957)).

Is het immers niet zo dat sommigen er toe overgingen verklaringstheorieën op te stellen, met het oogmerk daarmee de historische verschijnselen hun plaats in de zijnsorde aan te wijzen? We zullen straks zien dat Spinoza deze mogelijkheid heeft gekozen, een keuze die al besloten ligt in het begin van zijn *Tractatus Politicus* waar hij als zijn mening geeft dat alle mogelijke vormen van politieke organisatie uit de historische ervaring bekend zijn, dat het er om gaat deze wetenschappelijk te bestuderen, dat wil zeggen, te verklaren. Anderen achtten de politieke geschiedenis als bron van informatie nog niet uitgeput, gingen evenwel op zoek naar een begrippenkader waarbinnen voortgaand historisch onderzoek vruchtbaar zou zijn. Zo'n perspectief lag ten grondslag aan het onderzoek naar de Bataafse oorsprong van Holland door onder meer Hugo de Groot, Boxhornius en Graswinckel, op zoek naar de oorspronkelijke dragers van de soevereiniteit (Kampinga (1917) 56 e.v.). Een nadere uitwerking vond plaats toen, op basis van het soevereiniteitsbegrip, de verschillende taken en functies van de staat systematisch werden onderscheiden en onderverdeeld. Deze voortzetting en nadere vormgeving van de 'nederlandse beweging', die vooral in het protestantse Duitsland tot bloei kwam (het is vooral ook daar dat Oestreich invloed van Lipsius aantreft),

heeft zich in de Republiek — aan de Leidse Universiteit — ook voorgedaan. Het is jammer dat Wansink zich dit niet heeft gerealiseerd. Toch kan men ook in zijn uiteenzetting van het werk van Boxhornius en Burgersdijk deze tendens aantreffen. Begon Lipsius zijn hoofdwerk nog met een uiteenzetting over de Stoïcijnse zedenleer, beide zeventiende-eeuwers vangen aan met een theorie van de staat. Immers, de politica is, in de woorden van Boxhornius, 'de wetenschap die zich bezighoudt met de theorie en de praktijk van de inrichting, instandhouding en vergroting van de staat' (Boxhornius (1702) Bk. I, C.I., p. 1). De staat is een gemeenschap van mensen geleid door één gezag of opperste macht, de heerser (ibid, C. II). Zijn functie (en derhalve morele plicht, maar niet andersom) is het de staat tot welvaart te leiden. Daartoe is bestuurlijk inzicht vereist, kennis van de staatsinterest. Daaronder valt niet alleen de algemene staatsinterest (de 'ratio status generalis' zoals Conring het noemt), maar ook de bijzondere staatsinterest die betrekking heeft op de bijzondere omstandigheden van tijd en plaats. Deze omstandigheden zijn onder te verdelen in a) het specifieke 'Regiment' of regiem van een staat zoals dat tot uitdrukking komt in de 'leges fundamentales' of fundamentele wetten, b) de specifieke economische structuur, onder meer met het oog op de belastingheffing, en c) de rechtspraak en het ambtelijk apparaat.

Goed bestuurlijk functioneren vereist inzicht in deze omstandigheden, daarom meent ook Burgersdijk dat de vorst een grondige kennis moet bezitten van de geschiedenis van eigen tijd en eigen land (de 'notitia rerumpublicarum', zoals Lipsius ze al genoemd had). Wellicht daarom ook dat Burgersdijk in zijn *Idea oeconomicae et politicae doctrinae* (1644) plaats inruimt voor de oeconomica³ en overigens ook aandacht besteedt aan gezondheidszorg, onderwijs en voedselvoorziening. Deze classificatie van de staat naar haar gedingen, de omvorming van staatsinterest in 'bestuurskunde' en de instrumentele noodzaak van historisch en statistisch (regelmatige census) onderzoek (in het bijzonder van contemporaine ontwikkelingen) demonstrenen een duidelijke vooruitgang, in vergelijking waarmee Lipsius' *Politica* tot vorstenspiegelliteratuur verbleekt. Deze vooruitgang had overigens niet onmiddellijk tot gevolg dat de praktische politieke opvattingen veranderden. Dat zou een latere consequentie zijn. Maar dat rechtvaardigt nog niet Wansink's vaak herhaalde 'kortom, niets nieuws'. Geurts heeft in zijn dissertatie van 1942 de onderliggende structuur wellicht nog het duidelijkst aangegeven door zijn bespreking van de zestiende en vroeg-zestiende-eeuwse politieke literatuur te verdelen in 'oorsprong, aard en doel van de staat' enerzijds en 'middelen ter bereiking van het staatsdoel' anderzijds. De Aristotelische politica is inderdaad in wezen een doel-middelen analyse. Dat er tot Boxhornius en Burgersdijk niet veel vooruitgang met deze analyse was geboekt, moet dan verklaard worden uit de moeilijkheden die het theorie-praktijk onderscheid veroorzaak-

te. Boxhornius heeft ingezien dat het traditionele standpunt dat politica een onderdeel van de praktische filosofie is, verlaten moet worden. In zijn *Institutiones Politicae* maakt hij het onderscheid tussen politica als wetenschap ('scientia') en als kunstleer ('usus').

De politieke wetenschap onderzoekt ontstaan, bescherming en vergroting van de staat in het algemeen, onderzoekt het algemene staatsbelang, onderzoekt het staatsbelang zoals dat varieert naar mensen, zaken, tijden (comparatief, zouden we zeggen) (Boxhornius (1702) Bk. I, C.I., in samenvattende vertaling, hwb). In zijn annotaties trekt Hornius de conclusie waarvoor Boxhornius wellicht terugschrok: hij noemt de politica 'vel Theoretica vel Practica' (ofwel theoretisch, ofwel praktisch). Het belangrijkste inzicht dat door deze wending mogelijk werd, was dat er een onderscheid bestaat tussen het abstracte, theoretische staatsdoel en het particuliere, praktische staatsdoel van onderscheiden staten. Dit particuliere staatsdoel lag besloten in de omstandigheden (van mensen, zaken, tijden) en werd zo een historische categorie. Het verschafte Boxhornius de mogelijkheid naast zijn theoretische analyses op zinvolle wijze historische 'case-studies' te verrichten: de Atheense en Romeinse staten in zijn (1663), de Republiek in zijn (1634) en (1650). Hij kon de Republiek als een (historische) vanzelfsprekendheid accepteren en tegelijkertijd de monarchie om reden van haar éénhoofdige soeverein de (theoretisch) meest ideale staatsvorm vinden. Kossmann's en Wansink's verbazing over de monarchale voorkeuren van de academische politica in de Nederlandse Republiek hoeven we dan ook niet te delen, evenmin als Wansink's conclusie dat dit monarchisme eerder voortkwam uit een internationale dan Nederlandse oriëntatie van de politica. (Kossmann (1960) 16 e.v., Wansink (1975) i.h.b. 231 e.v.⁴). Ondanks de aanzetten van Boxhornius en Burgersdijk is deze historisch institutioneel getinte 'bestuurskunde' overigens niet tot ontplooiing gekomen. Via de Duitse Kameralistik maakte het in de achttiende eeuw in het werk van Kluit zijn rentree (Brückner (1977); van Deursen (1971)).

Spinoza's wetenschappelijke politiek

In de Voorreden van de *Consideratien* schrijft de la Court dat de auteur van dat werk 'met het opwerpen van dezen *Bal*, anderen, veel meer Politieke bequaamheid, en kennisse met macht vergezelschap, bezittende, heeft menen in de *baan te lokken*, en onbekent haar dat *Spel* te zien afspelen' (de la Court (1660)). In die opzet is hij geslaagd. Spinoza heeft, in de baan gelokt, een voortzetting van de la Court's onderzoeksprogramma gegeven, die deze verbaasd zou hebben. Alleen ontbrak het Spinoza, net als de la Court, aan de verhoopte macht.

In zijn *La philosophie politique de Spinoza* (1976) heeft Mugnier-Pollet een

poging ondernomen voor Spinoza een plaats in de Nederlandse samenleving van de zeventiende eeuw in te ruimen. In eerste instantie geeft hij een bondige beschrijving van de groeperingen waarin Spinoza korte of langere tijd heeft verkeerdd (het Amsterdamse joodse milieu, religieuze sekten), van de Nederlandse politieke situatie rond het midden van de zeventiende eeuw en het typisch mercantiele karakter van de maatschappij. Ten tweede spitst hij zijn betoog toe op de methodische kenmerken van Spinoza's politieke theorie. Mugnier-Pollet is een van de weinigen die aangeeft dat een van de determinanten van Spinoza's politieke werk het *tacitisme* is. De omschrijving die Mugnier-Pollet daarvan geeft vertoont veel overeenkomst met wat we hierboven als 'nederlandse beweging' bespraken: een historisch-empirische belangstelling, teruggrijpend op de klassieke schrijvers, alsook toepassing van de leer van het staatsinteret. Ik vermoed dan ook dat Mugnier-Pollet als hij Oestreich had bestudeerd, in plaats van het boek van Toffanin over het *tacitisme*, de band met Lipsius zou hebben benadrukt. Zo zijn er opmerkelijke overeenkomsten te constateren tussen opvattingen van Spinoza en de hierboven besproken auteurs der Nederlandse beweging. Uit de *Tractatus Theologico-Politicus* (TTP) spreekt heel duidelijk de overtuiging dat een nauwgezette bestudering van de geschiedenis (in dit geval van het joodse volk) politieke inzichten kan opleveren. Ook is er verwantschap te ontdekken tussen Spinoza's analyse van gezag en Lipsius' opvatting daarover. Maar, zoals we al stelden, het theoretisch perspectief is veranderd. Spinoza heeft zijn zinnen gezet op een theoretische verklaring. De geometrische opvatting van kennis, gepropageerd door Descartes en Hobbes, komt hierin tot gelding. Uit enkele fundamentele beginselen moet, rekening houdend met feitelijke omstandigheden, de politieke werkelijkheid afleidbaar zijn. Deze fundamentele beginselen zijn de wetten van de menselijke natuur: het streven tot zelfbehoud ('conatus'), het vermogen (althans ten dele) naar de rede te leven, maar ook naar de wetten van de passies of drijfveren. Tegen deze achtergrond verschijnt de staat als instrument ter bevordering van de zelfontplooiing van het individu, d.w.z. als weg tot de *vrijheid*. Immers, de mens is in de natuurtoestand niet in staat zijn zelfbehoud adequaat te bevorderen, laat staan die economische en sociale omstandigheden te creëren die het hem mogelijk maken zijn eigen identiteit op redelijke wijze te ontplooien. Belangenconflicten, haat en angst maken de natuurtoestand weliswaar niet tot een 'state of war' maar zijn er wel de oorzaak van dat mensen van nature elkaars vijanden zijn. Staatsvorming luidt de zegetocht van de rede in, maakt de vorming van een belangengemeenschap mogelijk; met name de democratische staatsvorm is hiertoe geëigend.

Alvorens nader op Spinoza's politieke theorie in te gaan is het dienstig te wijzen op de merkwaardige plaats die deze inneemt in de geschiedenis van het

politieke denken. Dat betreft niet alleen het feit dat zijn werk geen directe, duidelijk aantoonbare invloed heeft gehad op de ontwikkeling van het politieke denken, en derhalve in de genealogie van het politieke denken geen plaats heeft gekregen. (In Sabine's overzicht van de 'wereldfilosofie'⁵ wordt hij alleen maar genoemd en niet behandeld.) Het is vooral merkwaardig dat Spinoza's politieke theorie lange tijd bijna uitsluitend door 'spinozisten' is onderzocht (Tönnies (1975) is een uitzondering) die, gegrepen door het metafysische bouwwerk van de *Ethica*, het politieke werk slechts als een uitwerking van de metafysische principes zagen en daar vooral een ethisch-normatieve waarde aan toekenden. Zelfs de historicus Kossmann ziet Spinoza als filosoof van de vrijheid: 'Spinoza echter was alleen psycholoog, wijsgeer, systematicus. Hem interesseerde slechts wat de mensen gemeen was: de fundamentele hartstochten, niet wat hen verdeelde: hun plaats in de maatschappij. De staatsvormen, die hij construeerde, hebben weinig contact met de tastbare werkelijkheid. Zij blijven ijle constructies, die vrij zweven boven de concrete gegevens van de economische en maatschappelijke situatie (Kossmann (1960) 56). Ook voor Kossmann is Spinoza uiteindelijk een metafysicus. Nu is daar op zichzelf niets tegen, maar wil men Spinoza's theorie als een fase in de wordingsgeschiedenis van de politieke wetenschap beoordelen, dan is dat irrelevant. Daarom is het verheugend dat de laatste jaren meer en meer pogingen worden gedaan het politieke werk als relatief zelfstandig geheel te beschouwen. Dat houdt in dat daarbij de metafysische opvattingen dusdanig gestyleerd worden dat de politieke theorie als een programmatische uitwerking, derhalve als relatief zelfstandig beschouwd kan worden. Zo is de teneur van McShea's belangrijke boek dat Spinoza drie niveaus van algemeenheid onderscheidde: 'What he actually did was to talk at three levels of generality in a single set of terms . . . The third level is about the interaction of men in society, and here the discourse is of the necessities and possibilities of social existence, the place of sustaining myth and of reason, and the lessons of experience' (McShea (1968) vi-vii). De stelling waarop McShea zijn analyse bouwt is dat 'Spinoza does not himself confuse these three topics, nor forget the character of their relationship, but he sometimes interweaves and combines them in ways that puzzle the unwary reader'. (ibid)

Keren we terug naar Mugnier-Pollet, die wees op Spinoza's tacitisme, en op diens mening dat de verzamelde historische feiten uit de wetten van de menselijke natuur moeten worden afgeleid. Heeft hij met zijn boek een bijdrage geleverd aan de gesignaleerde 'politicologisering' van Spinoza?

Voor de plaatsbepaling van de politieke theorie ten opzichte van diens metafysica introduceert Mugnier-Pollet een '*theorie des registres*' en een omschrijving van *wetenschappelijkheid* als de convergentie van het reële en het rationele. Over het laatste zegt hij: 'On remarquera cependant toujours ce même

processus scientifique de convergence du réel et du rationnel: les passions humaines rencontrées dans le monde de l'existence deviennent, en quelque sorte, intelligible à partir du moment où elles apparaissent comme issues de la puissance universelle de la nature' (p. 107). Het betreft een 'herméneutique unitaire', een 'beweging' van het rationele naar het reële. De '*theorie des registres*' moet een lacune opvullen in het systeem van Spinoza tussen twee opvattingen over de verklaring van dingen, als elementen in een oneindige causale keten (orde) en als drager van een eigen natuur (een potentie). 'Nous ne devons pas séparer mais seulement distinguer la puissance et l'ordre qui sont les deux registres dans lesquels se manifeste la substance' (p. 94). Dit 'couple ontologique potentia-orde' (p. 150) komt uiteraard niet in aanmerking als onderscheidend kenmerk van politieke wetenschap — evenmin als de omschrijving van wetenschappelijkheid daarvoor in aanmerking komt —, maar doordringt volgens Mugnier-Pollet 'les trois schèmes d'organisation du *Tractatus Politicus*: distinction jus et cura, principe de structuralité, normativité de la démocratie' (p. 227). Maar dat is dan ook het meest expliciete dat Mugnier-Pollet de lezer biedt! Tevergeefs zoekt men naar een uiteenzetting van de politicologische relevantie van deze organisatieschema's. En ook al weet Mugnier-Pollet de indruk te wekken dat de analyse van Spinoza's politieke werk er door wordt verbeterd, een nadere voortzetting van de tendens die we eerder signaleerden vindt men er toch niet. Uiteindelijk blijft het een filosofische verhandeling, op zoek naar de epoché, de fenomenologische reductie.

Het wachten blijft op een analyse van Spinoza zoals bijvoorbeeld Hobbes en Locke al lang te beurt is gevallen. (Watkins (1965), Yolton (1956)).

Bij deze gewenste politicologische herwaardering van Spinoza dient ontegenzeggelijk een adequate analyse van zijn 'mathematische' methode centraal te staan. 'Mathematisch' moet wel tussen aanhalingstekens staan, aangezien de hedendaagse kenmerken ervan ontbreken. Van mathematische politicologie in de strikte zin van het woord is bij Spinoza dan ook geen sprake. Wel vinden we verwantschap met wat Barry heeft genoemd 'analytical politics': 'the attempt to simplify the complex reality of a situation by picking out certain aspects of it and then building a model relating these aspects' (Barry (1965) 290). Toen Barry dit aan het eind van zijn boek schreef hoefde hij zijn lezers niet nogmaals uiteen te zetten om welke 'complex reality' en welke 'aspects' het hierbij gaat. In het geval van Spinoza ligt daarin nu juist de kern van de zaak besloten. Spinoza's politieke theorie laat zich lezen als een poging onderling gerelateerde aspecten te onderzoeken op hun draagwijdte bij de verklaring van politieke verschijnselen. Het begripsmatige ontwikkelen van de aspecten en hun onderlinge verband, met andere woorden het vormgeven aan een nieuw soort politieke theorie moest nog beginnen, ook al kon hij op Hobbes en de la Court steunen.

De meest algemene formulering van het denkschema dat Spinoza hierbij gebruikte vinden we in zijn metafysische speculaties, waar hij meedeelt materie en geest op te vatten als twee attributen van de substantie, en niet zoals bijvoorbeeld Descartes, als twee substanties. Geest en materie staan dus niet tegenover elkaar als zelfstandige grootheden, maar zijn aspecten van dezelfde werkelijkheid. En, voegde hij eraan toe, de orde en verbondenheid der materiële dingen is gelijk aan de orde en verbondenheid der ideeën. Beide aspecten hebben dus dezelfde structuur. Men kan zich afvragen waarom dan deze aspecten toch onderscheiden moeten worden. Het antwoord lijkt gelegen te zijn in de onvolmaaktheid van de menselijke kennis, en in de controle die de gepostuleerde isomorfie der aspecten op deelanalyses van de werkelijkheid mogelijk maakt. We vinden deze werking der aspecten terug in de fameuze stelling waarmee Spinoza zijn politieke analyse begint: het recht van een individu strekt zich zover uit als zijn macht. Deze uitspraak heeft de aantrekkelijkheid van een paradox, suggereert ook een 'realistische' analyse van de politiek, maar is bovenal de paradigmatische formulering van Spinoza's politieke denken: 'Recht = macht' is immers geen empirische waarheid. Er zijn machtelozen die in hun recht staan, machtigen zonder recht. Op dat niveau kan de uitspraak niet van toepassing zijn. Wél drukt ze uit dat uiteindelijk (sub specie aeternitatis) recht en macht isomorfe aspecten van de werkelijkheid zijn, dat bovendien een politieke analyse slechts dan adequaat is als deze isomorfie uit de analyse volgt. Spinoza's analyses voldoen dan ook aan deze eis: in de natuurstaat is het recht het recht van de sterkste, waaruit ook de betrekkelijkheid van dat recht volgt; aan ieders macht komt immers een einde. In de burgerlijke staat geldt evenzeer dat recht en macht van de heerser isomorf zijn, zij het dat beide dan zijn geïnstitutionaliseerd door middel van een constitutie en maatschappelijke en politieke instellingen. Politiek verval treedt onder meer op indien machts- en rechtsstructuur elkaar niet meer dekken. Daarom ook wordt bij de beschrijving van adequate staatsvormen in de *Tractatus Politicus* zorgvuldig gezocht naar die institutionele structuur die past bij elk van de drie staatsrechtelijke vormen monarchie, aristocratie en democratie (het hoofdstuk over de laatste staatsvorm is onvoltooid gebleven). De politieke ideeën van de la Court vinden hier een opmerkelijke uitwerking. Spinoza is het met de la Court eens dat goed regeren niet afhankelijk mag zijn van de goede wil van de heerser, maar zelfs ondanks diens kwade wil gewaarborgd moet zijn, dat derhalve een systeem van machtsevenwicht vereist is. Maar Spinoza gaat verder: het 'materiële' machtsevenwicht dient zijn complement te hebben in de 'rationele' rechtsorde, wil er sprake zijn van echte stabiliteit. De zo geformuleerde politieke stelsels zijn ideaaltypes, want feitelijke stelsels zijn op de lange duur instabiel. Ze komen op, bloeien en vergaan, zoals de Klassieken leerden. De theoretische analyse van ontwikkelingsproces-

sen is echter aanmerkelijk gecompliceerder, omdat een evolutionair perspectief meespeelt, én omdat naast materiële en rationele toestanden ook materiële en rationele processen in de analyse moeten worden opgenomen. Voor de overgang van natuurstaat naar burgerlijke staat heeft Spinoza dan ook gekozen voor partiële analyses. In de *Tractatus Theologico-Politicus* beschrijft hij deze overgang als een rationeel proces: uit het inzicht dat in de natuurstaat ieders macht een instabiel gegeven is en angsten met zich meebrengt, concluderen de mensen dat het gemeenschappelijk intreden in een rechtssysteem, als door één geest geleid, voor allen voordelig is. In de *Tractatus Politicus* lijkt hij een materieel proces te beschrijven: individuen verenigen hun macht om zich tegen een gemeenschappelijke vijand te verdedigen. Beide analyses vullen elkaar aan en rechtvaardigen elkaar. Van een isomorfie kunnen we echter niet spreken. Dit houdt verband met Spinoza's theorie van de passies of drijfveren en de rede of interest. Ook deze theorie is opgezet in overeenstemming met de aspecten-doctrine, maar in termen van een evolutionair perspectief: de waarlijk vrije mens (sub specie aeternitatis) is hij die naar zijn innerlijke natuur leeft, in wie de apotose van de rede de afhankelijkheid van externe dwang, van passies, overwint. Hij heeft zijn 'ware' drijfveren gevonden. Maar als dat reeds van nature het geval was, 'als de menselijke natuur zou zijn dat de mensen dat het meest willen wat het meest in hun eigen belang is, dan zou er geen kunstwerk nodig zijn om overeenstemming en trouw te bewerkstelligen', (Spinoza (1958) 315) kortom er zou geen staat nodig zijn. Deze spanning tussen externe drijfveren en 'ware' drijfveren, tussen passie en interest, is — omdat hier van isomorfie van materie en geest geen sprake is — inherent instabiel en vormt de motor van maatschappelijke veranderingen. Uit groeiend inzicht komen rationele processen voort (zoals in de *TTP* beschreven), uit verandering van externe factoren (gemeenschappelijke vijand) vloeien materiële processen voort. Vandaar dat in de analyse van historische ontwikkelingen (sub specie 'historiae') de isomorfie van materie en geest niet meer kan optreden. Spinoza's aandacht wordt dan ook gericht op het onderzoek naar de structuren en condities die een meer rationele samenleving, zowel in de zin van individuele rationaliteit als in de zin van collectieve rationaliteit, mogelijk maken. Vandaar zijn nadruk op gewetensvrijheid en vrijheid van meningsuiting in de *TTP*, maar ook zijn waarschuwingen tegen overmoedige hervormingspogingen.

Spinoza's politieke theorie is dus geen beschrijving van de werkelijkheid, maar een analysekader voor zo'n beschrijving, waarin het materiële aspect (macht, passies) en het rationele aspect (recht, interest) in hun verscheidene relaties althans het begin van een 'analytical politics' laten zien.⁶ De verdere ontwikkeling van het passie-interest thema is geschetst door Hirschman. (Hirschman (1977)). Hij signaleert de verenging van dit thema tot typisch econo-

mische vraagstukken. Is het dan nog verwonderlijk dat Barry de 'analytical politics' uit de economische wetenschap laat voortkomen?

Politica novantiqua?

De term 'philosophia novantiqua' is in de ideeëngeschiedenis van de zeventiende eeuw geïntroduceerd door Dibon (Dibon (1954) 250). Hij lijkt daarmee een vorm van filosoferen aan te geven die gekenmerkt wordt door een kritische, anti-scholastieke benadering van Aristoteles, waarbij (i.t.t. de humanistische traditie) rationalistische elementen van de nieuwe filosofie ingebracht worden; in de fysica wordt het atomisme ingevoerd. Bij wijze van slogan zou men kunnen zeggen dat de 'philosophia novantiqua' een eclectische combinatie van Aristotelisme en Cartesianisme is. Als elke slogan is ook deze ambigu, evenals de slagzin in die tijd gebruikelijk: 'amicus Plato, amicus Aristoteles, sed magis amica veritas', Plato en Aristoteles zijn m'n vrienden, maar nog meer is de waarheid m'n vriendin. Kossmann meent nu in de politieke theorie een vergelijkbare ontwikkeling te bespeuren waarbij Calvinistische constitutionalisme en modern absolutisme verbonden en verzoend werden. Kossmann noemt deze verzoening in hoge mate vruchtbaar. 'Zij was niet slechts afsluiting en samenvatting, maar tegelijkertijd grondslag voor de leer van het absolutisme' (Kossmann (1960) 86). Als voornaamste representant van deze 'politica novantiqua' noemt hij Ulrik Huber. Aan de hand van de studie van Veen over Huber zullen we nagaan in hoeverre er sprake is geweest van een verzoening tussen Calvinisme en Hobbesianisme (of van Calvinisme en Spinozisme zoals Kossmann het ook wel noemt (o.c. 102)).

Veen's dissertatie over de Friese staatsgeleerde Ulrik Huber (1636-1694) bevat, naast een belangrijke bio- en bibliografische verzameling aangaande Huber, één centrale stelling die in vele toonaarden wordt herhaald. Veen die jurist van opleiding is, ziet in Huber de grondlegger van de 'jurisprudentia universalis', de algemene rechtsleer, de wetenschap die 'eeuwige, onveranderlijke waarheden (over goed en kwaad, recht en onrecht) deduceer(t) uit de natuurlijke orde der dingen' (Veen (1976) 104-102). Daarmee zou Huber de rechtswetenschap hebben ontworsteld aan de (Aristotelische) politieke wetenschap. Veen toont in zijn boek inderdaad aan dat Huber zijn eigen werk zo beoordeelde. Gegeven het feit dat Huber ook in de rechtsgeschiedenis een prominente plaats inneemt, kunnen we Huber een grondlegger van de rechtswetenschap noemen. Daarmee zou voor een geschiedenis van het politieke denken de kous af zijn. Veen beslist echter anders: zijns inziens — en dat is zijn centrale stelling — was deze afsplitsing ook juist en onvermijdelijk, omdat de vraagstukken van 'nut' of nuttigheid en 'recht' fundamenteel verschillend waren (zijn?), waarbij de eerste op het vlak van de 'prudentia', het praktische

inzicht (de politica) en de laatste op het vlak van de 'iustitia', de rechtswetenschap liggen. Met andere woorden, op een voor een historicus vrij ongebruikelijke wijze, komt hij tot een noodzakelijkheidsoordeel over historische ontwikkelingen, ingegeven door de overtuiging dat vraagstukken van rechtvaardigheid ook niet tot de politieke wetenschap *kunnen* behoren. 'Huber (is) dus een van de eerste juristen geweest die de wetenschappelijke eisen des tijds verstond en zag in welke richting de rechts- en staatswetenschap zich verder zou moeten ontwikkelen'. Hoe kwam Huber op het idee?: 'Toen hij in 1682 opzet en strekking van *De Jure Civitatis* verantwoordde, betoogde hij alleen dat het nodig was om de sedert lang door elkaar behandelde 'quaestio iuris' en 'quaestio utilitatis' aan verschillende wetenschappen toe te wijzen. Hij vond dit zelfs zo evident, dat het hem moeilijk viel om het nog nader te verduidelijken. Geen wonder, want wat duidelijk is *kàn* niet verduidelijkt worden'!! (Veen (1976) 84). Dat deze stelling in strijd is met de traditie én de huidige stand van zaken in de politicologie behoeft geen betoog. In het onderhavige boek leidt deze misvatting tot een vertekening van de zeventiende-eeuwse situatie, waarvan ik enkele voorbeelden zal geven.

Veen karakteriseert de 'onverlichte' politieke wetenschap der 16e en 17e eeuw ('de grote hoop') als Aristotelisch (De Groot, Hobbes, Spinoza en Pufendorf zijn de uitzonderingen). (Veen (1976) 157) Van deze 'grote hoop' schildert hij de volgende karikatuur. De politica is een discipline door Aristoteles omlind als praktische filosofie, een tak van kennis waarbij de bruikbaarheid, de toepasbaarheid vooropstaat, in tegenstelling tot de theoretische filosofie, die gericht is op waarheid om haarzelfs wille. Dit bleef grosso modo zo in de middeleeuwen. De Groot zag in dat recht eigenlijk een theoretische wetenschap is en Huber werkte dit uit. Liederen zoals Bodin en andere 'politiques', die politieke verhandelingen over soevereiniteit schreven vergisten zich, aldus nog steeds Veen, omdat dergelijke vraagstukken niet tot de 'praktische' politica behoren, maar tot de 'theoretische' rechtswetenschap. Enkele vragen die zich opdringen: is het 17e-eeuwse Aristotelisme identiek aan de geschriften van Aristoteles? Zo nee, is dan een beroep op Hennis voldoende om Aristoteles' opvatting op de 17e eeuw te projecteren? (Hennis (1963)) Wat moeten we denken van de positie van bijv. Cicero, wiens opvattingen over rechtvaardigheid toch ook wel 'theoretisch' genoemd mogen worden, terwijl hij ze in zijn politieke werk behandelde? (Cicero (1928) 321 e.v.) Zou het ongegrond zijn om in het vruchtbare gebruik dat Bodin en vele anderen na hem van het soevereiniteitsbegrip maakten in hun politieke analyses, de rechtvaardiging te zien voor het incorporeren ervan in de politieke theorie?

Bovendien zagen we dat een theorie over het doel van de staat niet uitsluitend natuurrechtelijk gefundeerd hoeft te zijn: het was nota bene de Aristotelische traditie in de zeventiende eeuw die ruimte wist te scheppen voor een belang-

rijk beroep op de historisch bepaalde eigengeaardheid van staten, juist als resultaat van hun nieuwe vormgeving aan het theorie-praktijk onderscheid.⁷ Veen's opvatting van ideeëngeschiedenis en van geschiedenis van het politieke denken in het bijzonder is m.i. te beperkt. Hij schrijft een geschiedenis van 'goodies and badies', en zoals bekend plegen de 'goodies' te winnen. Dat dit een onjuist perspectief is, hebben we in het begin al gesteld. Bovendien gaven we aan dat Lipsius en de 'nederlandse beweging' de bouwstenen hadden aangedragen voor verschillende, latere ontwikkelingen. Zo wezen we op Boxhornius, Burgersdijk en hun Duitse geestverwanten die orde in het politieke leven en het aanwezige historische materiaal trachtten te scheppen op classificatorische wijze. We zagen dat Spinoza, geïnspireerd door Hobbes en de la Court, een mathematische, analytische benadering aanwendde om het bos door de bomen van de 'conventional wisdom' te kunnen zien. Dat ook Huber kritisch stond tegenover de Lipsius-traditie, staat buiten kijf. Hoewel zijn politieke scholing hem vertrouwd gemaakt had met deze traditionele wijze van denken, voelde hij zich — zoals Kossmann betoogt — door het zwartgallige pessimisme ten aanzien van de mens en de daaraan gerelateerde leer van de staatsinterest afgestoten en zocht naar een ethisch fundament voor de staat, aangezien de neo-Stoïcijnse deugdenleer tot inconsistenties leidde (zoals de 'prudentia mixta'). Dit fundament meende Huber te vinden in een natuurrechtelijk getinte soevereiniteitsleer, met een duidelijk constitutioneel kenmerk: bij de totstandkoming van een staat dragen de toekomstige burgers hun rechten over aan een (groep van) heersers in ruil voor burgerrechten. De nieuwe soeverein is daarmee in het bezit gekomen van de ongedeelde soevereiniteit, zij het in het kader van rechten en verplichtingen, tegen overtreding waarvan een ieder het recht heeft op te komen. Hij kon op deze wijze tot een moreel oordeel over politieke zaken komen, de Lipsius-politica liet hij echter onverlet: een politiek criticus zonder politieke theorie.

Ik heb in dit essay niet alle zeventiende-eeuwse politieke scribenten behandeld, velen zijn onvermeld gebleven. Wel heb ik gepoogd, in het licht van recente studies over deze periode, de systematiek en ontwikkeling van het zeventiende-eeuwse politieke denken aan de hand van typische vertegenwoordigers te schetsen als een van de evenementen in de wordingsgeschiedenis van de wetenschap der politiek.

Ik hoop, om met de la Court te spreken, door 'het opwerpen van dezen Bal, anderen, veel meer Politijke bequaamheid bezittende, in de baan te lokken' en in een nader onderzoek van de geschiedenis van de politieke wetenschap hen 'onbekent dat Spel te zien afspeelen'.

Noten

- Men neemt algemeen aan dat Johan de la Court de basis heeft gelegd voor de hier ontvouwde gedachten. Pieter heeft na Johan's dood in 1660 diens nalatenschap (*Consideratien en Exempelen van Staat; Interest van Holland; Politike Discoursen*) van voorwoord voorzien en uitgegeven. Van de eerste twee werken vervaardigde Pieter later omgewerkte en uitgebreide drukken onder de titel van respectievelijk *Politike Weegschaal en Aanwysing etc.* Het 1659 gedateerde handschrift *Welvaren van Leiden*, dat in 1911 door Driessen is uitgegeven, wordt aan Johann toegeschreven. Bij een eerste vergelijking van de verschillende drukken zijn mij twee verschillen in opvatting opgevallen die tussen beide broers zouden hebben kunnen bestaan:
 - hoewel in de *Consideratien en Exempelen* Hobbesiaanse elementen niet te miskennen zijn, en een enkele passage sterke verwantschap vertoont met zinsneden uit *De Cive* (bijv. de la Court (1660) 3, resp. Hobbes (1642) Bk I, 2, n. 2), wordt daar noch dat boek noch diens schrijver vermeld, terwijl ook de contractleer in expliciete vorm ontbreekt. Pieter heeft in latere edities zowel de verwijzing naar Hobbes als de contractleer geëxpliciteerd. Zie bijv. de derde druk: de la Court (1662) C. IV.
 - Johan is voorstander van de Populaire Regering, terwijl Pieter de *Weegschaal* besluit met voorkeur voor de aristocratische staatsvorm: (1660) 292 resp. (1662) Derde Boek, passim.
 Er lijkt met uitzondering van de tekstvergelijking (die gezien het hypothetische karakter van de te naam stelling van met name de eerste edities, daardoor altijd een hypothetisch karakter zal houden) geen overvloed aan materiaal voorhanden om deze Johan-Pieter problematiek op andere wijze op te lossen. Daarom laat ik het bij deze opmerkingen, en behandel in de tekst kortweg *de la Court*.
- De plaats van Tacitus in de politieke theorie van de laat-16e, vroeg-17e eeuw is een zeer bijzondere. Het 'terug naar de klassieke' der humanisten had hier een zeer speciale reden: door de toenmalige stigmatisering van Machiavelli als niet-ethisch, atheïstisch kon men de Florentijn niet openlijk citeren en zag men kans bij de even realistische maar klassieke Tacitus bewijsplaatsen voor eigen opvattingen te vinden. Dat Tacitus ethiek en politiek niet scheidde, was daarbij van groot belang: hij kon daardoor de rol spelen van 'anti-machiavellistisch machiavellist'. Deze benadering van politieke verschynselen noemt men het *tacitisme*. We zullen zien dat Mugnier-Pollet de term *tacitisme* in een ruimere zin gebruikt, nl. als synoniem voor de 'nederlandse beweging'. Deze beweging is evenals het *tacitisme* classicistisch maar breder georiënteerd: men beroept zich mede op Cicero en Seneca, alsook op een breed scala van historische studies. Het *machiavellisme* duidt meer in het bijzonder de stroming aan waarin de staatsinterest een centrale plaats inneemt. De la Court — die wij hier als 'criticus' profileerden — is een voorbeeld ervan dat deze stromingen niet echt te scheiden zijn. Zijn politieke theorie heeft machiavellistische elementen, maar is tevens doortrokken van de historisch-filologische benadering van de 'nederlandse beweging', zoals blijkt uit zijn uitvoerige beschouwingen over de kwaliteit van de klassieke democratie (Athene) en haar 17e-eeuwse evenbeeld (Venetië). *Tacitisme*, *machiavellisme* en 'nederlandse beweging' zijn derhalve verwante historiografische categorieën.

- 3 Burgersdijk's *oeconomica* is naar opzet Aristotelisch, maar met opmerkelijke aanvullingen: in Caput VIII ('de acquirenda possessione') van de *Idea* deel I behandelt hij het verwerven van bezit. Hij onderscheidt drie vormen van verwerving: (1) naturalis (de voortbrengselen der natuur en de resultaten van hun bewerking), (2) artificialis (handel door middel van geld), (3) neuter (erfenis, giften). Zeer uitvoerig is hij over de tweede vorm, de kunstmatige verwerving, en bespreekt de allocatiemechanismen (rederijen, vrachtschepen, venters) en de rol die geld daarbij speelt, alsmede de bankinstellingen en hun functies (het maken van winst als tegenprestatie voor gelddiensten, t.w. geldverschaffing tegen schuldbekentenis, wissels en verzekeringen — het zg. 'Assureren'). Tevens noemt hij verschillende vormen van diensten: werkplaatsen (operaria), herbergen, openbare diensten. Kortom, 17e-eeuwse onderwerpen in een Aristotelisch kader.
- 4 Het heeft er alle schijn van dat de mening van Kossmann en Wansink in dezen mede haar oorzaak vindt in een verwaarlozing van de wetenschaps-historische context. Men kan met recht bevreesd zijn voor anachronismen en er voor terugschrikken wetenschappelijke opvattingen al te zeer in termen van latere ontwikkelingen te analyseren, maar dat neemt niet weg dat het open en programmatische karakter van wetenschap enig beroep op latere ontwikkelingen onmisbaar maakt om althans iets van de intuïties en bedoelingen van de betreffende auteurs in het daglicht te kunnen stellen. Een echt anachronisme vind ik Wansink's qualificatie van de Leidse student Vorsterman als 'politicoloog' (p. 199), ook al is die qualificatie ironisch bedoeld. Naast de inleiding (p. 1) is dit de enige plaats waar van het bestaan van politicologie gerept wordt. Ook in die ene alinea op pagina 1 wordt daarover weinig substantieels meegedeeld.
- 5 Zie L. van der Land in *Discorsi* (1977) nr. 7, p. 10 geciteerd: 'De stof waarmee je bezig bent is zo waanzinnig moeilijk, gecompliceerd en veel; je zou het eigenlijk helemaal niet moeten doen, voordat je een grote levenservaring achter je hebt. Mensen Sabine opgeven is natuurlijk eigenlijk krankzinnig, de wereldfilosofie! Ga er maar aan staan'.
- 6 Zie voor een uitvoeriger uiteenzetting van deze Spinoza-interpretatie Blom (1978). Er is overigens een interessante parallellie met de constatering door Van der Wal dat in Spinoza's politieke denken een natuurrechtelijke en een positief-rechtelijke tendens te bespeuren valt. (Van der Wal (1978)).
- 7 Veen's kritiek op Wansink is dan ook merkwaardig. Hij verwijt hem namelijk ten onrechte te hebben beweerd dat vraagstukken van soevereiniteit niet tot de politica maar tot de rechtswetenschap werden gerekend. Veen ziet in die opvatting van Wansink een kritiek op zijn stelling dat eerst Huber de rechtswetenschap geëmancipeerd heeft van de politica, en bestrijdt deze door aan te geven dat — niet alleen Leidse — 'politici' wel degelijk het vraagstuk van soevereiniteit behandelden. Met dit laatste heeft Veen m.i. inderdaad gelijk: door Boxhornius en Burgersdijk is de algemene grondslag van de staat onderdeel van de Aristotelische politica gemaakt. Maar waarom dat een natuurrechtelijke bespreking van soevereiniteit in een juridisch kader zou moeten uitsluiten, is mij niet duidelijk. Wansink ziet in de tweede helft van de zeventiende eeuw 'de politica min of meer opgaan in de rechtswetenschap', Veen meent aangetoond te hebben 'dat het algemeen staatsrecht, geboren uit de politica, opgroeide tot een volwassen juridische discipline en de moeder levend, doch in een deerlijk gehavende staat achterliet, althans haar boven het hoofd groeide'. Noch voor dat

'opgaan', noch voor het 'in gehavende staat achterblijven' lijkt me veel te zeggen uit het oogpunt van de historiografie van de politieke wetenschappen. (Veen 1976), Naschrift, pp. 215-221).

Aangehaalde werken

- Barry, B. *Political argument*, London, 1965.
- Blom, H. W., Sir William Petty, een zeventiende-eeuwse empirist, *Acta Politica*, 11 (1976) 1-32.
- , *Spinoza précurseur de la méthode analytique dans les sciences sociales*, te verschijnen in een Spinoza-bundel, eind 1978 (Nijhoff).
- Boxhornius, M. Z., *Toneel ofte Beschrijvinge der Steden van Hollandt, etc.* Amsterdam, 1634.
- , *Politijck en Militair Handboecxken van de Staat der Geunieerde Provintien, etc.* Gouda, z.j. (1650).
- , *Institutiones politicae*, Amsterdam, 1657.
- , *Varii tractatus politici*, Amsterdam, 1663.
- , *Institutiones politicae cum commentariis ejusdem, et Georgii Hornii Observationes*, Utrecht, 1702.
- Brückner, J., *Staatswissenschaften, Kameralismus und Naturrecht*. Ein Beitrag zur Geschichte der Politischen Wissenschaft im Deutschland des späten 17. und frühen 18. Jahrhunderts, München, 1977.
- Burgersdijk, F., *Idea oeconomicae et politicae doctrinae*, Leiden, 1644.
- Cicero, M. T., *De legibus*, ed & tr by C. W. Keyes, Cambridge (Mass), 1928.
- Court, P. de la, *Consideratien en Exempelen van Staat*, omtrent de Fundamenten van allerley Regeringe, Amsterdam, 1660.
- , *Consideratien van Staat, ofte Politike Weegschaal*, derde druk, Amsterdam, 1662-a.
- , *Interest van Holland, ofte gronden van Hollands-Welvaren*, Amsterdam, 1662-b.
- , *Politike Discoursen*, Amsterdam, 1662c.
- , *Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland*, Leiden, 1669.
- , *'t Welvaren der Stad Leiden*, uitgegeven door F. Driessen, Den Haag, 1911.
- Deursen, A. Th. van, *Geschiedenis en toekomstverwachting*. Het onderwijs in de statistiek aan de Universiteiten van de achttiende eeuw. Kampen, 1971.
- Dibon, P., *L'Enseignement philosophique dans les Universités Néerlandaises à l'époque pré-Cartésienne (1575-1650)*, Leiden, 1954.
- Etter, E. L., *Tacitus in der Geistesgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts*, Bazel, 1966.
- Gay, P., *The enlightenment. An interpretation, vol. I: The rise of modern paganism*. London, 1966.
- Geurts, P. H. J. M., *Overzicht van Nederlandsche politieke geschriften tot in de eerste helft der 17e eeuw*, Maastricht, 1942.
- Harrington, J., *The political works of James Harrington*, ed. with an intr. by J. G. A. Pocock, Cambridge, 1977.
- Hennis, W., *Politik und praktische Philosophie*. Eine Studie zur Rekonstruktion der politischen Wissenschaft, Berlin, 1963.
- Hirschman, A. D., *The passions and the interests*. Political arguments for capitalism before its triumph. Princeton, 1977.

- Hobbes, Th., *Elementorum philosophiae sectio tertia, De Cive*, Parijs, 1642.
- Kampinga, H., *De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de hollandsche historici der XVIe en XVIIe eeuw*, Den Haag, 1917.
- Kossmann, E. H., *Politieke theorie in het zeventiende eeuwse Nederland*. (Verhandelingen der Kon. Ned. Ak. v. Wetenschappen, afd. Letterkunde, nwe reeks, dl 67, no. 2), Amsterdam, 1960.
- Lipsius, J., *Politiorum sive civilis doctrinae libri sex, qui ad principum maxime spectant*. Antwerpen, 1589.
- McShea, R. J., *The political philosophy of Spinoza*, New York, 1968.
- Medick, H., *Naturzustand und Naturgeschichte der bürgerlichen Gesellschaft*. Die Ursprünge der bürgerlichen Sozialtheorie als Geschichtsphilosophie und Sozialwissenschaft bei Samuel Pufendorf, John Locke und Adam Smith, Göttingen, 1973.
- Mugnier-Pollet, L., *La philosophie politique de Spinoza*, Paris, 1976.
- Nave, F., de, Peilingen naar de oorspronkelijkheid van Justus Lipsius' politiek denken, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 38 (1970), 449-483.
- Oestreich, G., *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates*, Berlin, 1969.
- Pocock, J. G. A., *The Machiavellian moment*. Florentine political thought and the Atlantic republican tradition, Princeton, 1975.
- Presser, J., *De tachtigjarige oorlog*, Amsterdam/Brussel, 1963⁴.
- Rees, O. van, *Verhandeling over de Aanwysing der politieke gronden en maximen van de republieke van Holland en West-Vriesland van Pieter de la Court*, Utrecht, 1851.
- Rogier, L. J., *Eenheid en scheiding*. Geschiedenis der Nederlanden 1477-1813, Utrecht/Antwerpen, 1973³.
- Rousseau, J.-J., *Du contrat social ou principes du droit politique*, Paris (Garnier) 1960.
- Seiffert, A., *Cognitio historica*. Die Geschichte als Namengeberin der frühneuzeitlichen Empirie, Berlin, 1976.
- Siedschlag, K., *Der Einfluss der niederländisch-neustoischen Ethik in der politischen Theorie zur Zeit Sullys und Richelieus*, Berlin, 1978.
- Spinoza, B. de, *The political works*, ed & tr by A. G. Wernham, Oxford, 1958.
- Toennies, F., *Studien zur Philosophie und Gesellschaftslehre im 17. Jahrhunderts*, hrsg von E. G. Jacoby, Stuttgart, 1975.
- Toffanin, G., *Machiavelli e il Tacitismo*. La politica storica al tempo Contrariforma, Padua, 1921.
- Tijn, Th. van, Pieter de la Court, zijn leven en zijn economische denkbeelden, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 69 (1956), 304-370.
- Veen, T. J., *Recht en nut*. Studiën over en naar aanleiding van Ulrik Huber (1636-1694), Zwolle, 1976.
- Wal, G. A. van der, Spinoza's idee der Politieke Vrijheid, *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, 70 (1968) 1-17.
- Wansink, H., *Politieke wetenschappen aan de Leidse Universiteit 1575-±1650*, Utrecht, 1975.
- Waterbolk, E. H., Zeventiende-eeuwers in de Republiek over de grondslagen van het geschiedverhaal, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 12 (1957) 26-43.
- Watkins, J. W. N., *Hobbes's system of ideas*, London, 1965.
- Yolton, J. W., *John Locke and the way of ideas*, Oxford, 1956.

Staatsvorming en conjunctuurontwikkeling

K. Koch

1 Inleiding

Aan het ontstaan en de ontwikkeling van de eenheden, waarbinnen en waar tussen de meeste en de belangrijkste politieke processen zich heden ten dage afspelen, aan het ontstaan en de ontwikkeling van *staten* dus, is en wordt in de politieke wetenschappen onevenredig weinig aandacht besteed.¹

Zonder voor deze opmerkelijke verwaarlozing een volledige verklaring te geven, zou ik willen veronderstellen, dat het *vanzelfsprekende* kennelijk geen verklaring behoeft en tevens een suggestie van onveranderlijkheid oproept, waardoor problemen van ontstaan en ontwikkeling uit het gezichtsveld verdwijnen. De statische vooringenomenheid treedt het duidelijkst aan het licht in de wijze, waarop *staat* gedefinieerd wordt: het gaat meestal — nog geheel in de Weberiaanse traditie — om de opsomming van een aantal kenmerken, die — indien aanwezig — het mogelijk maken over een staat te spreken. Als men al door een variatie van kenmerken verschillende typen onderscheidt — nachtwerkerstaat, welvaartstaat, politiestaat, 'minimal state' etc. —, dan laat men vervolgens na te onderzoeken, hoe het ene type zich uit het andere ontwikkelt, met welke specifieke maatschappelijke constellatie één bepaald type samenhangt en hoe een verandering in die maatschappelijke constellatie tot een verandering in type van staat aanleiding kan geven. De statische vooringenomenheid snijdt aldus de banden tussen staat en maatschappelijke ontwikkeling door, waardoor het schijnt alsof ongeacht de specifieke maatschappelijke constellatie er een vrije keuze voor een bepaald type staat gedaan kan worden — overigens een opvatting met verstrekkende politieke gevolgen.

Ook onderdelen van de politieke wetenschappen, die blijkens hun zelf verklaarde doelstelling meer aandacht aan de problemen van dynamiek wensen te besteden, helpen ons niet veel verder. Zo blijkt de 'political development' stroming², die zich toelegt op problemen van staatsvorming in de zo genoemde ontwikkelingslanden, te berusten op de meestal onuitgesproken gedachte, dat er zo iets zou bestaan als één bepaald westers (Europees) model van staatsvorming. Er is volgens Charles Tilly sprake van 'the implicit introduction of